

T U G T H U S E T

Landsfengslet for kvinner borte i Storgaten, som nu er solgt til nedrivning, går den dag idag i dagligtale under sitt gamle navn Tugthuset. Virksomheten der har vært nokså kontinuerlig i de 200 år det har bestått.

Allikevel var den oprinnelige mening med Tugthuset noget ganske annet enn hvad det er blitt. Det blev startet for største delen med privat innsamlede midler som en social stiftelse, et ledd i fattigpleien. Tugthusfundatsen, et av stiftets biskop meget omhyggelig utarbeidet dokument, handler på ingen måte bare om Tugthuset, men er et reglement for fattigpleien i sin helhet i stiftet både for barn og voksne. Som på fattighusene kaltes de som blev innsatt her i hele 1700-årene for lemmer, og anstalten kaltes langt ut i 1800-årene for stiftelse.

Tugthuset var igrunnen innrettet som en arbeidsanstalt for de arbeidsføre fattige i stiftet.

«Ingen uden Selvraadige, lade, modvillige, drukkenbolte, friske, ugidelige og arbeidsføre betlere skal modtages i Tugthuset, ikke de skrøpelige og rette fattige,» de skulde underholdes på sine hjemsteder. Men det er en arbeidsanstalt etter prinsipper så vidt forskjellige fra vårt sociale syn som vel mulig. Man var her berøvet sin frihet, altså var det i sin funksjon det samme som et fengsel idag. Og hvad som er enda verre var at disse arbeidsføre fattige, som på ingen måte var forbrytere, fra begynnelsen her blev satt sammen med virkelige forbrytere. Dette gjaldt ikke mannsfolk — de blev satt på Akershus, derom er det til evidens flere særskilte reskripter — men kvinner. Landet hadde ikke noget kvindefengsel, slike fanger skulde sendes til Dan-

TUGTHUSET

mark, og dette var så vanskelig at de fleste dommer ikke blev ekse-kvert. Nu fikk Tugthuset avløse denne mangel. Det virker helt uhyggelig at den aller verste bermen av kvinder her sattes sammen med en masse barn. Tugthuset var nemlig også tenkt som barnehus og kaltes ofte Tugt- og barnehuset, og nød, som vi skal se, godt av barnehusets midler. I fundatsen heter det, «som der ikke kan modtages børn af mængde i Tugthuset, inden der sees hvor mange voksne mennesker stiftet indsender, skal ikke i almindelighed fattige børn sendes dit, men er det fattige barn gjenstridig og modvillig, skal de tillige med et thingsvidne om deres forhold indføres i Tugthuset». Folk av borgerklassen kunde helt til 1771 også mot betaling hensette sine van-
artige barn dit, hvilket av og til skjedde.

Foruten fattigpleie, barnepleie og forbryteres avstraffelse, var det enda et stort socialt problem som her blev tatt op og det først gang, nemlig sinnssykepleien. Dette var igrunnen ikke med i planen, men det blev dog allerede fra begynnelsen oprettet en liten avdeling for sinnssyke — «Daarekisten» kallet.

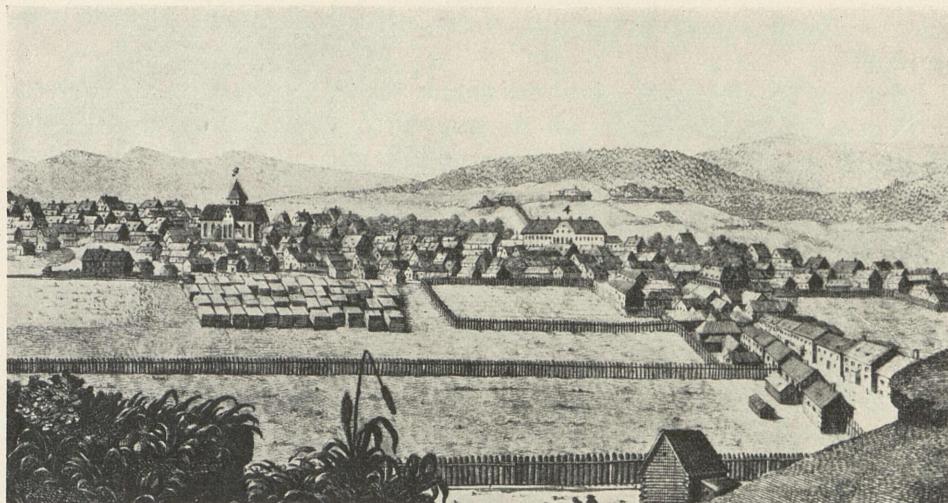
Man vil således forstå at det er et meget interessant kapitel i vår kulturhistorie som representeres ved dette Tugthus som nu skal forsvinne.

Planen om et tukthus var nesten 100 år før den blev realisert. Allerede i 1647 påbød Christian IV efter henstilling fra Hannibal Sehested at der skulle oprettes et tukthus i Christiania «fattig folk til gavn og bedste saa og at betlergang og anden uskikkelighed at forekomme», og det skulle skje «forderligst». Imidlertid kjenner vi ikke til at dette i det hele tatt førte til noget resultat. Et nytt kongelig påbud i 1670 om oprettelse af et Spinde og Børnehus var noget i samme retning, og her blev det bevilget visse inntekter, og av den på denne måte opsamlede kapital kom vårt Tugthus til å nyte godt inntil Vaisenhuset blev oprettet i 1780-årene.

Så går det over et halvt sekell innen saken kommer op igjen.

Da Christian VI i 1733 skjenket Christiania et nytt rådhus, bestemte han samtidig at det gamle skulle benyttes til tukthus og spinnehus for byen, men borgerne skulle selv sette det hele i sving. Dette var ikke

T U G T H U S E T

Detalj av Theophilus Laans stikk fra tiden mellom Fredrik V's tronbestigelse 1746 og Tugthusgavlens forandring 1747.

lett. Kongebesøket i 1733 hadde jo vært det kostbareste i byens historie. Med megen møie fikk magistraten sammen med de 12 menn snekret i hop et forslag. Man vilde sette igang en fabrikk som kunde beskjefte 40 à 50 tukthuslemmer, men dessuten skulde der som på et spinnehus være anledning for det dobbelte antall frivillig å söke arbeide. Man ser at Tugthuset her i enda større grad er tatt som et ledd i fattigpleien. Byens kjøbmenn hadde påtatt sig driften, det var tobakk- og tekstilfabrikasjon det skulde drives med.

Samtidig arbeidet stattholderen, grev Chr. Rantzau, på forordninger til bekjempelse av løsgjengeriet ute i stiftet. Begge disse forslag gikk i vasken. Det var den nyutnevnte (1735) stiftamtmann Jacob Benzon som foranlediget dette. Forordningene vilde ikke føre frem uten at det var et tukthus for stiftet slik som han hadde fått det istand i Trøndelagen hvor han kom fra, og på den annen side kunde et tukthus ikke drives her uten sammen med Christiania — de kunde altså ikke få begynne for sig selv.

Benzon mente at stattholderen ikke hadde noget med denne sak å

T U G T H U S E T

gjøre — fattigvesenet hørte inn under stiftsdireksjonens virksomhetsområde.

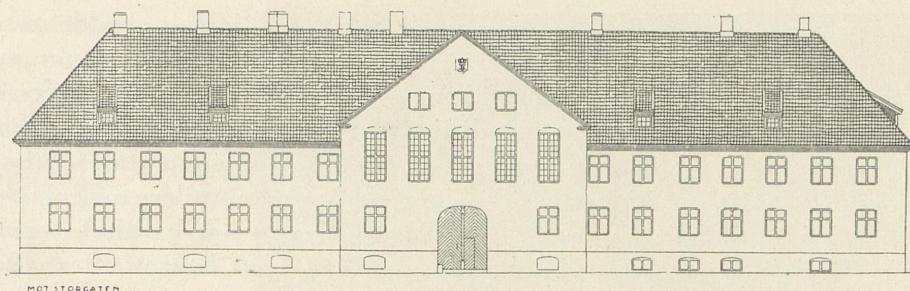
I juni 1736 får også stiftsdireksjonen ordre om å søke å få istand et Tugt og Verkshus «hvorudi de modvillige betlere kunde indsættes til straff og arbeide, samt de rette nødlidende, — — finde leilighet til at fortiene eendeel af deres underholdning».

Det gamle forfalne rådhus var selvfølgelig alt for litet og ubrukelig til en slik institusjon, for ikke å snakke om tomten, «da dog til saadant huus, saa fremt stank og sygdom ey skal anstikke det og byen, udfordres stort rum, fri luft og leilighet til deres gjerning at giøre, deres klæder at lade udlægge i vind og soel». Altså måtte man ta sikte på å avhende dette samt begynne helt fra nytt av. Man sikret sig en meget stor løkke på 37,050 kvadratalen ute i Storgaten som făes kjøpt rimelig av tollkontrollør Ravert.

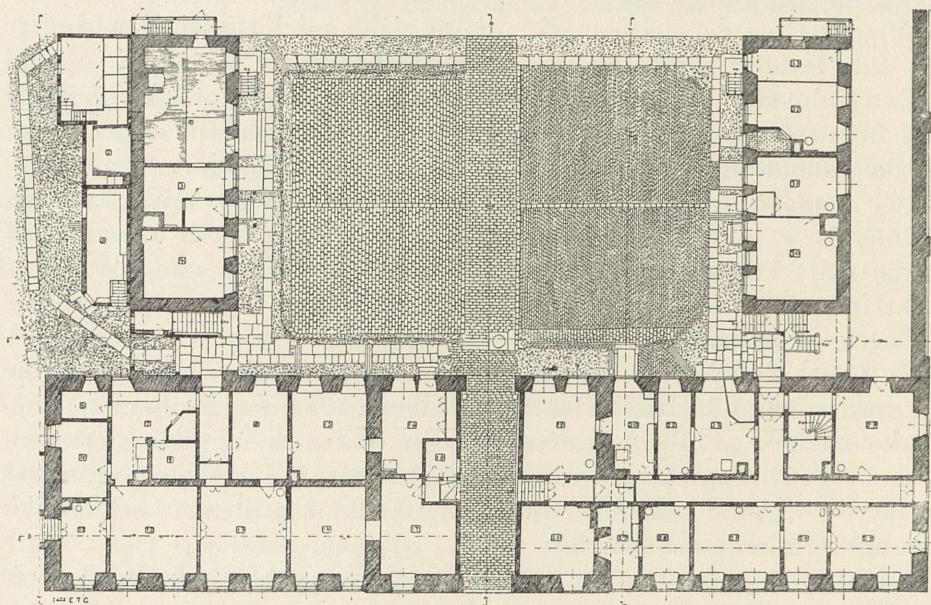
Så var det pengene. — Det gamle rådhus vilde ikke innbringe meget ved salg, og andre midler var foreløbig ikke stillet til disposisjon. Løsgjengeriet og betleriet må virkelig ha vært en landeplage å dømme etter den offervillighet som blev vist fra alle kanter av stiftet ved den innsamling som sattes igang til det planlagte tukthus. På kort tid fikk man innsamlet den etter den tids forhold meget store sum av 20 000 rdr. — halvdelen fra landdistrikturen og halvdelen fra byene, Christianiaborgerne hadde gitt over 5000 rdr.

En del offentlig kapital kom man siden også over. I denne tid hadde biskop Hersleb med stor energi fått realisert alle Oslo Hospitals jordegodser som hadde innbragt en større kapital enn Hospitalet ansås å ha bruk for. Tugthuset fikk sig derfor overlatt en sum av 4368 rdr., men kun som en uangripelig kapital. Videre fikk det nyte godt av rentene av det fond som var oplagt av de i 1670 anviste inntekter til et Spinde og børnehus, hvilket utgjorde 6909 rdr. Man kunde altså nu gå til bygging, men dette var heller ikke så liketil, da det var en bygning av dimensjoner og art som var uhørte — noget lignende hadde ikke forekommert siden kirkebygget i 1690-årene. Fredrikshald hadde fått vente både lenge og vel på kirke etter branden i 1716 på grunn av mangel på habil entreprenør. Akershus holdt på å synke i ruiner av samme grunn. Nå, Tugthuset var heldigvis ikke en slik hasardiøs

TUGTHUSET

MOT STORGATEN

Christiania Tugthus, bygget av byggmester Gabriel Betzman. Fasade mot Storgaten og grunnplan. Efter opmåling af arkitekt Arno Berg.

entreprise som Akershus' restaurering, så til den jobben hadde man mannen i byens bygningshåndverkeres midte, og det en mann som tydelig var svært habil. Foruten at han, som stattholder Rantzau fremholder, var «kyndig, ædruelig, flittig, redelig og tilforladerlig», har han vært en meget dyktig håndverker samt på toppen av alt en god arkitekt. Det var tømmermester Gabriel Betzman, eller byggmester som han i almindelighet kaltes. For Tugthusbygget har han hele æren, både for håndverket og arkitekturen, for den blev bygget efter «det af mig derover forhen forfattede ritz» som Betzman sier.

Stiftsdireksjonen lå sandelig ikke på latsiden, både stiftamtmann Benzon og biskop Hersleb var da også i høieste grad handlingens menn. I juni får de tillatelse til å arbeide for å få et tukthus i stiftet, og i midten av den påfølgende januar var planen finansiert, tomt innkjøpt, prosjekt og tegninger utarbeidet samt entreprenadekontrakt undertegnet, og det vel å merke: dette gjaldt en institusjon med etter den tids forhold ganske kolossale dimensjoner.

Entreprenaden var på 9900 rdr. Arbeidet skred fort frem, ifølge den første rapport av kontrollør Johan Pipper (senere borgermester og generalauditør), fra midten av april var det da kjørt frem tusenvis av stenlass, og på tross av vinteren var gravningsarbeidet fullført, tømmerflåter til fundament utlagt og man hadde begynt å mure. På denne måte kan man følge hvorledes arbeidet hele sommeren drives raskt frem.

Tugthuset opførtes av gråsten — et materiale som var meget benyttet i første halvdel av 1700-årene, ja der agitertes sogar for denne byggemåte. Blandt annet fremholder den i 1734 fra København oppsendte arkitekt, Phillip de Lange, i sin innberetning til regjeringen, at den rike tilgang på sten i byens umiddelbare nærhet burde utnyttes istedenfor teglsten som må importeres. Da vi i midten av seklet fikk vår egen teglindustri, bortfalt denne byggemåte straks.

Til bygningsomkostningene kom innsetning av blyvinduer (vinduer med tresprosser var på den tid enda største luksus), samt anlegning av vannledning til en stor kum midt på gårdspllassen, dessuten innkjøp av jernkakkelovner.

Tugthuset er nesten barokkens eneste virkelige innsats i vårt by-

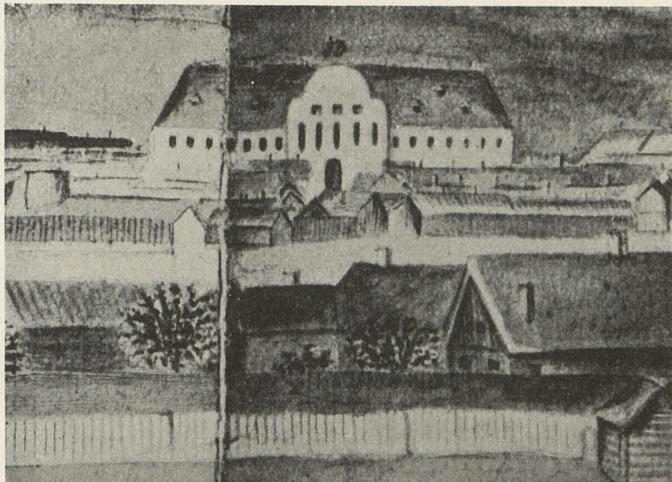
TUGTHUSET

billedet, selvom det kom noget sent. Ser man på Mitter Lunds prospekt eller ennu mere Theophilus Laans stikk, så finner man hvilket dominerende preg Tugthuset hadde. Man forbauses ikke over at Carl Johan ved sitt inntog, ifølge tradisjonen, da han på toppen av Ekeberg fikk se

byen, trodde at Tugthuset var hans bolig. Det var jo absolutt den bygning, kirken iberegnet, som gjorde det fornemste og monumentaleste inntrykk, med sin symmetriske, vel avveide fasade, slik som det da lå fritt uten høie leiegårder ved siden av.

Når man tar i betraktning at Tugthuset, inntil slottet blev opført, vel var byens eneste monumentalbygning, kan man ikke annet enn forbauses over at det ikke blev mere arkitektonisk utnyttet. Hvorfor har ikke byens viktigste innfartsvei fått dets midtparti til fond? Med sine høie, elegante vinduer og sin kraftige, tidligere svungne gavl var det som skapt til å danne en perspektivavslutning. Jeg er ganske overbevist om at Betzman, da han formet dette midtparti med sin gavl, hadde tenkt det som fond for Brogaten. Det har ikke lykkes mig å finne noget som helst spor av et slikt reguleringsprosjekt. Med andre ord: Tugthuset blev ikke byplanmessig utnyttet.

Fasaden mot Storgaten har gjennemgått en vesentlig forandring. Som nevnt, var midtresaliten mot gaten kronet med en svungen gavl, som for lengst er forsvunnet. Denne svungne gavl er det arkitekturhistorisk merkeligste ved hele bygningen. At den fantes er aldeles

Detalj av Mitter Lunds prospekt 1745.

sikkert. For det første sees den på Mitter Lunds prospekt og Laans stikk, og ennu bedre har vi den på Tugthusets eldste ennu bevarte signet. Dernest er det i 1747 utbetalt 2 rdr. 48 sk. til tømmermannen for forandring av gavlen mot gaten. Hertil kommer forskjellen mellom gategavlens og gårdsjavlens gesimser. Mot gården har vi en kraftig, godt profilert muret gesims, støttet på likeledes murte og godt formede, om enn korte horisontale kapitællignende gesimsstykker.

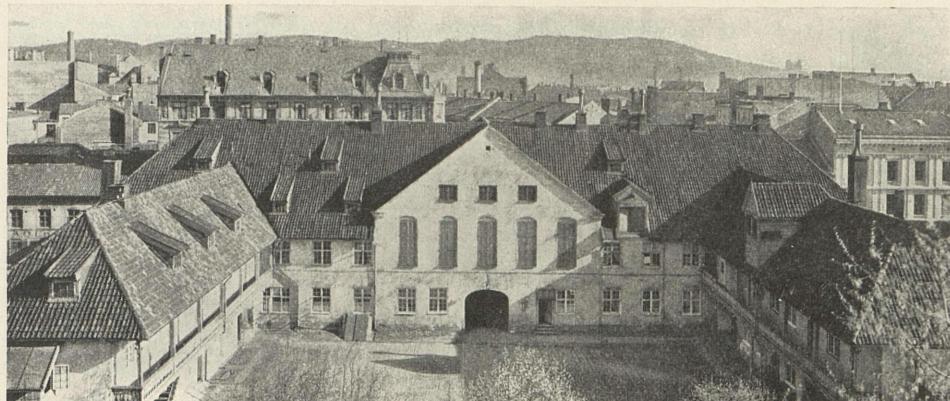
Mot gaten avsluttes nu gavlen av en ynklig tregesims som ingensteds hører hjemme, et aldeles påtagelig fuskerarbeide. Nei, midtpartiet har oprinnelig vært kronet med en kraftig svungen senbarokk gavl. Efter hvad jeg vet det eneste eksempel på en svungen gavl vi har på Østlandet fra 1700-årene.

Foruten nedtagningen av gavlen har Tugthusets glattpussede fasade, som vises på Gerhard Schønings tegning, kun undergått meget små forandringer. Farven har alltid vært lys, porten var i 1744 malt blå og hvit.

Gårdsplassen utformning er arkitektonisk meget interessant. Her har arkitekten søkt å gi midtpartiet en så dominerende og monumental virkning som mulig. Han har derfor minsket gårdenes bredde betraktelig, så midtpartiet optar den største delen av gårdsfasaden. Det er også betegnende, at der ikke er lagt nogen vekt på dører og vinduers placering ved fløiene fasader. Her har han bare søkt å opnå en kraftig horisontalvirkning gjennem svalgangene, for derigjennem å fremheve de høie kirkevinduer og den opskyttende gavls monumentale karakter. Denne gavl virker høiere enn gategavlen, da taket går lengere ned og gavlen i sig selv er muret noget høiere. Dette er et spesifikt barokk trekk å forsterke perspektivet ved kontrastvirkning. Et viktig ledd i denne arkitektenes bestrebelse er også forhøiningen av gårdsplassen, som ligger en meter høiere enn gaten; ti hvis fløiene hadde vært for høie, var de ikke blitt så behersket av svalgangene. Videre har gårdsplassen fått en intim karakter derved at der ikke er nogen sokkel, vinduene sitter lavt.

Denne strengt arkitektoniske løsning av gården brytes av de forskjellige utbygninger på takene, som på den annen side betraktelig forhøier den følelse av hygge, der unektelig er det første inntrykk man får,

TUGTHUSET

Gårdsummet.

når man kommer inn på dette gårdsrum. Spesielt legger man straks merke til det pene smekre klokkestell med synlige klokker.

Bygningens plan var meget enkel og grei. Alle innervegger utenom de som omgav midtresaliten var av utmuret bindingsverk. I annen etasje ligger kirken i midtpartiet.

Det var meningen at bygningen skulde vært ferdig på eftersommeren 1738, men som vi skal se kom det ikke til å haste så med dette, og sannsynligvis er det hele blitt forsinket da Betzman fikk en del besværigheter. Først med snekkerlauget som vilde nekte snekker Peder Jørgensen, som ikke var medlem av lauet, å utføre snekkerarbeidet ved Tugthuset. Men da Betzman i sin kontrakt hadde betinget sig til denne «publike bygning» å få «betiene sig af hvad arbejdsfolk og haandverkere ham for tieligt eragter», kom de ingen vei.

I juli 1738 hadde 13 arbeidere «sig udi andres arbeide begivet», tross de med Betzman hadde sluttet skriftlig akkord om «at de ved Tugthusets bygningsarbeide skulde forblive indtil bygningen var færdig». Ved trommeslag i byens gater trues de med arrest, hvis de ikke straks går tilbake til arbeidet.

Også etter at bygningen var ferdig og avlevert hadde Betzman ubehageligheter — skorstenspipene var murt for trange. Det er en gam-

TUGTHUSET

mel slendrian det med de trange piper som myndighetene i hele 1700-årene har megen trouble med her i byen — en fejerdreng skal kunne komme gjennem pipene.

MANUFAKTURINTERESSENTSKAPET

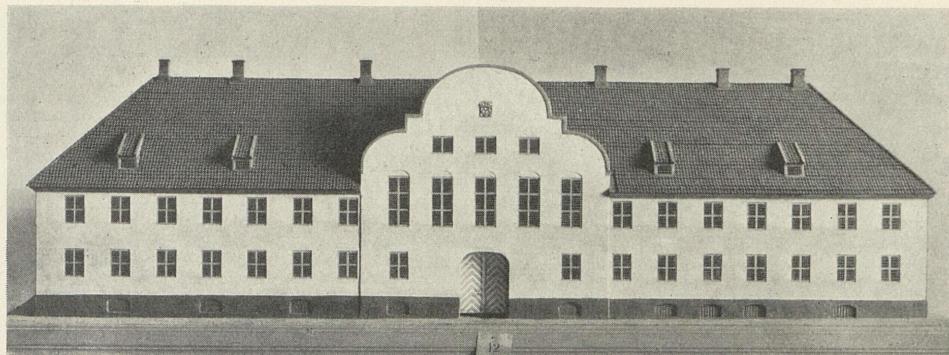
Den største vanskeligheten ved denne innretning gjenstår dog, og det er å prøve å drive Tugthuset med så godt som ingen andre inntekter enn rentene av den overskytende kapital som omtrent blir 20 000 rdr.

Stiftsdireksjonen henvender sig til de samme kjøbmenn som hadde tenkt å drive byens planlagte Tugt- og Spindehus. Disse erklærer sig interesserte i også å overta denne større innretning.

Direksjonen utferdiger da en høitidelig innbydelse til dannelse av et stort interessentskap eller kompani til overtagelse av driften. Det skulde ha en kapital på 20 000 rdr. fordelt på 400 lodder à 50 rdr. Tugthuset vilde ta 20, og stiftamtmannen og biskopen tegnet sig personlig for 10 hver, magistraten for 9 lodder. Det skulde som nu ved aktieselskaper være begrenset ansvar, dog var interessentene ansvarlige for de i offentlige fonds optatte lån. Innbydelsen blev utstedt til borgerne i alle stiftets byer — dog var det kun Christianiakjøbmennene som tegnet sig, men her blev til gjengjeld nesten alle med som ikke av økonomiske grunner var forhindret. Det var kun Vogt'ene, Ancher'ne, statsmajor Müller på Ljan og etpar andre som blev utenfor. Det ser ut til at Collett og Leuch samt Iver Eliesen har stått i spissen for interessentene og tegnet henholdsvis 30 og 15 lodder. Der opsettes en utførlig kontrakt mellom direksjonen og interessentene som var 46 kjøbmenn.

Tugthuset skulde vedlikeholde bygningen, lønne læge, prest, skolelærere, inspektør, portner, dag- og nattvektere. Betale for den tid lemrene fikk undervisning (for barn 12 sk. pr. uke, for vankundige voksne lemmere 16 sk. pr. uke, undervisningstiden var to timer daglig som skulde innrettes etter kompaniets leilighet), holde medikamenter samt utruste alle lemmenes senger en gang. Interessentene skulde fø og klæ lemmene, også de syke, og dette var et meget viktig punkt. Til gjengjeld skulde de så få utnytte hele deres arbeidskraft i de manufak-

TUGTHUSET

Rekonstruksjonsmodell av Tugthuset.

turer man fant for godt å sette igang i Tugthuset. Fagkyndig personale til verkstedene måtte selvfølgelig interessentene lønne, skaffe maskiner og stoffer etc. Alt dette lyder vel og bra, men det var selvfølgelig et aber ved det, for det er jo velkjent at det var en ytterst vanskelig sak å drive industrier her oppe i Norge på den tid. Når man studerer industrihistorie hører man nesten kun om hvorledes bedrift etter bedrift gikk overende, og der taptes kolossale summer på dem — dette til tross for at man som oftest hadde fått all mulig beskyttelse og spesielle privilegier, ja ofte monopolier.

Her ved Tugthuset var man helt henvist til den dårligst tenkbare arbeidskraft, kun notoriske lediggjengere og løse fugler, helt ukyndige, som man var ganske avskåret fra å avskjedige. Dertil kom at når man med megen møie hadde fått oplært en mann eller helst kvinne, blev vedkommende kanskje løslatt. Det var jo klart at byens erfarne menn ikke gikk inn for dette uten at der skulle være visse muligheter for balanse. Det var også klart at regjeringen, som gav nesten ethvert industriforetagende begunstigelse, skulle stille sig spesielt imøtekommende overfor et foretagende som førte med sig løsningen av et alvorlig socialt problem som den hadde basket med i 100 år — men det var dog grense for alt. For å sysselsette alle disse mennesker var det en selvfølge at man måtte ha tekstilverksteder, ull- og linspinnerier og veverier, og som deres underbruk hadde man tenkt sig et farveri, som ikke

fantes på disse kanter av landet. Man måtte farve utenlands. Farveriet vilde man ha monopol på, og til tross for at regjeringen på den tid ikke var stemt for monopolene gikk den med på det.

Men det var ganske oplagt at disse tekstilverksteder ville bringe tap. Det fremholdes at slike veverier og spinnerier er «noget nyere og er meere ubetindt og til afslutning vanskelig fabrique». Dette skulde opveies av gevinsten ved en tobakksfabrikk, hvor også en hel del folk kunde sysselsettes. Denne fikk man merkelig nok også monopol på. Videre skulde man ved salg av fabrikata på kredit ha samme prioritetsretning som silkemanufakturet i Kjøbenhavn. Loddene i interessentskapet skulde være fritatt for heftelser, dog ikke eventuelt utbytte. Hertil kom tollfri innførsel av maskiner og redskaper til fabrikkene, samt at mestre og svenner skulde være fri folke- og familieskatt. Dessuten vilde man tollfritt få utføre sin fabrikerte tobakk til Danmark og andre deler av monarkiet. Dette endrer regjeringen derhen at man skulde få fratrukket den toll man betalte for råtobakken.

Hittil hadde det gått bra, men så kommer vi til det svenske jernet. Hvad raker det svenske jernet Tugthusets manufakturer? Ja det kan man spørre om. Det er et innviklet, men samtidig i vår bys handelshistorie meget interessant kapitel.

Over den svenske grense blev der fra gammel tid av drevet en livlig handel, som for nordmennene var svært lukrativ, men fra svensk side blev sett skjevt på og var strengt forbudt, «men ved den gode forstaaelse mellom begge rikenes almoe kan den ikke hindres». De norske bønder som hadde lang vei til byen fikk her avsatt sine varer. Kjøbmennene i byene fikk solgt tobakk, brennevin, salt fisk, kramvarer etc. Men for hvad fikk de solgt alt dette? Kontante penger var det vanskelig å opdrive i større utstrekning, til og med i byene, og selvfølgelig helt umulig i de svenske avsidesliggende bygder. Disse varer blev derfor byttet mot jern, og dette for «ceivil pris», da det var ulovlig salg. De svenske jernverker fikk av hensyn til skogenes bevaring ikke produsere mere enn visse mengder jern, en bestemmelse som blev overtrådt i stor stil, og det ulovlig produserte jern blev derfor smuglet ut over den norske grense.

JACOB BENZON, Ridder, Hans Kongelige Majests. Stiftbesalingsmand
over Aggershus Stift og Amtmand over Aggershus Amt.

PEDER HERSLER, Biscop over Aggershus Stift.

Bore bitterligt: at som Vi / efter Kongelig aller-
naadigst Besaling til Os, af 25de Junii 1736. om Betleries
Aftøffelse, og Lægt- og Verf-Huusers Øvretelelse, haber ved Stiftets godvillige Gaver
bragt det derben, at i saadan Lægt-Huus allerede en stor mætt Grundmur-Bynning
er begynt som, hest Guds Hjælp, tilsvarende Sommer med sin Indredning skal sættes i
brugbaa Stand, men til Fabrigernes desideri, have Vi, efter god Overleg med formuelige Mand
her i Staden, resolvører at foreslaae et Interessent-Slab eller Compagnie paa 400de Bodder,
hver Bod = 50 Rigsdaler, som tilsammen gior 2000de Rdlr. hvilken Capital er udregnet at
behøres til de første Fabriguers Indretning, og det paa billige Conditioner, at Interessenterne
mødter Huuset og dets vedligeholdelse fri, benytter sig alle Bemærkelses Arbeide, som de best
veel, og kand til saadan Fabrigue, som de agter sig selv best myttig og fordeleagtig, imod at
holde Bemærkerne viot med kost og modstort Klaede, og Lægt-Huuset selv, for at staar East og Draft med Interessenterne, tage
deraf 20 Bodder, foruden de Bodder, Vi som Directorer, til andres opmuntring og forstyring, at Vi ville see paa Compagnies
Gavn, vilse tage. Og endflundt Vi formode at Interessent-Slabet funde gierne af denne Byes Indvaander blive fuldt, saa
holt Vi dog billigt, at siden andre Klostader har været viliige til Lægt-Huuset med Gaver at beforder, da da ogsaa her til invi-
teres, og herudi participere, og derfor om flere Siebhabere skulle findes, end til de 400 Bodder kand Bodderne Sal forvægts, og
Indfludets Summa for hver Bod formindskes. Alttaa inviteres hermed alle og enhver idette Stiftets Klostader, som i dette Com-
pagnie ville interesser, frivillig, at de hos hver Stads Magistrat sig ville anmeldte, under deres Haand og Seigl sig tegne, hvor
mange Bodder de tilforladelig vilte tage, og det inden December Maanets udgang, da Magistraterne saadan Indtegnelser til Os
indsender, at dereser kand ske samling, gieres Correction og nærmere aftale, da det staar enhver Interessent felt for ved saadan
samling at være tilstede, men ellers at give en anden her ved Stedet hoende Interessent Commission paa sine Regnie at meddele
ham hvad sluttet bliver, og tilkuddet efter haanden, som det paakræves af de ved Interessent-Slabet udvelgande Verklets For-
standere og Inspectører med quittering at betale, efterdi i tilde man gieres anstalt til alle Requisita og Materialier at indtøve og
fortrise. Christiana den 7de Augusti 1737.

J. BENZON.

P. HERSLER.

Tegningsinnbydelse til interessentskapet.

Dette jern medførte her store fordeler, idet bøndene fikk avsatt sine produkter, hadde fortjeneste på å kjøre jernet til byene og handelsmannens varer tilbake. Kjøbmannen fikk god avsetning på en rekke varer, ja det var også av betydning for trelastsbibningen, for «saalenge de norske kjøbmænd kan fournere de udenriges skippere med svensk jern til deres underlast, vil det befjordre prisen paa deres trælast, da de fremmede ellers for jernets skyld blir nødt at søge Sverige hvor de da ogsaa kjøber trælast,» skriver rentekammeret.

Så helt lysebla var dog ikke denne trafikken — det var en stand som så ytterst skjevt til den, nemlig jernverkseierne. Det var selvfølgelig strengt påbudt at det svenske jernet skulde reeksporteres (mot en viss avgift til staten) og det var kun over Christiania og Fredrikshald

at dette kunde skje (de hadde s.k. oplagsrett); men det er påstått og sikkert med rette, at det blev syndet blodig mot dette påbud. I 1737 lykkes det jernverkseierne å få overtalt commerce collegiet til å bevege kongen til å opheve oplagsretten, sikkert til rentekammerets forargelse, under hvilket saken igrunnen sorterte.

Nu andrager interessentskapet om at oplagsretten atter skal innføres, men som et monopol for det. Derved vilde de få en sikker avsetning for sine produkter samt kunde innføre råvarene i bytte mot det svenske jernet, altså drive hele den store virksomhet med meget begrensede pengetransaksjoner, hvilket var en ytterst viktig sak, da der ikke fantes banker.

Rentekammeret er ikke sen om å gripe anledningen til å få fornyet oplagsretten, da man «eragtet det reelt fornødent at Christiania byes negocierende udi almindelighed delte dem forhen bevilgede oplag paa svensk jern igjen blev bevilget med hensyn til deres handel til Sverige». Men monopolier var som sagt ikke populære i regjeringen på den tid, og et slikt monopol vilde bli meget betydningsfullt og lukrativt. Nei, det gikk ikke an. Interessentskapet fikk nøie sig med å dele oplagsretten med byens øvrige kjøbmenn, hvilket var nødvendig for å befordre byens handel. Dette falt interessentskapet meget tungt for brystet. Der blev holdt en større generalforsamling den 12 februar 1739 klokken 8 om morgen, hvor man er enig i at dette er et avgjørende punkt. Det er umulig å benytte sig av de bevilgede privilegier, fordi man «forudseer at al svensk jerns allmindelige handling, for enhver negocierende vil aarsage at tobaks spinderi fabriken, som det fornemste der skal understøtte de andre fabriker uomgiengelig maa undergaa, og altsaa det ganske verk blive til intet». Det blir insinuert at det er nogen innflytelsesrike folk som har holdt sig utenfor, der nu til egen vinning foranlediger dette og at det har vært deres hensikt derved å ødelegge denne betydningsfulle almene sak. Man fremholdt at nesten alle kjøbmenn var med, og at de som ennå stod utenfor kunde få anledning til å bli med, hvorved hele byens kjøbmannsstand da vilde komme til å nyte godt av et slikt monopol — altså et kooperativt monopol. Dessuten fremholdes det både av dem og av myndighetene, magistraten, de 12 menn og stiftet, som alle tilråder monopol, at trafikken

TUGTHUSET

Christiania Tugthuus.

Gerhard Schønings tegning fra 1775. Den er kolorert: gråhvite murflater, en nyanse mørkere sokkel og rødt tegltak. Man legger merke til de små vinduer på begge sider av porten, samt de mange uregelmessige takluker. Navneskiltet er feiltegnet, skal være C VI.

meget lettere vil kunne kontrolleres og misbruk undgåes, hvis op-laget blir koncentrert på én hånd. Man har inntrykk av at interessen-tene gjerne vil komme sig unda, og det fremholdes av øvrig-heten at «den første fyrigheden allereude synes at være bleven noget lunken».

Stiftsdireksjonen vet ikke sin arme råd med hvorledes de skal kunne få igang Tugthuset uten interessentskapets medvirken. Tugthusets egne kapitaler var for små. Men regjeringen er ubønnhørlig. Også

overfor jernverkseiernes gjentatte klager over den fornyede oplagsrett er regjeringen urokkelig.

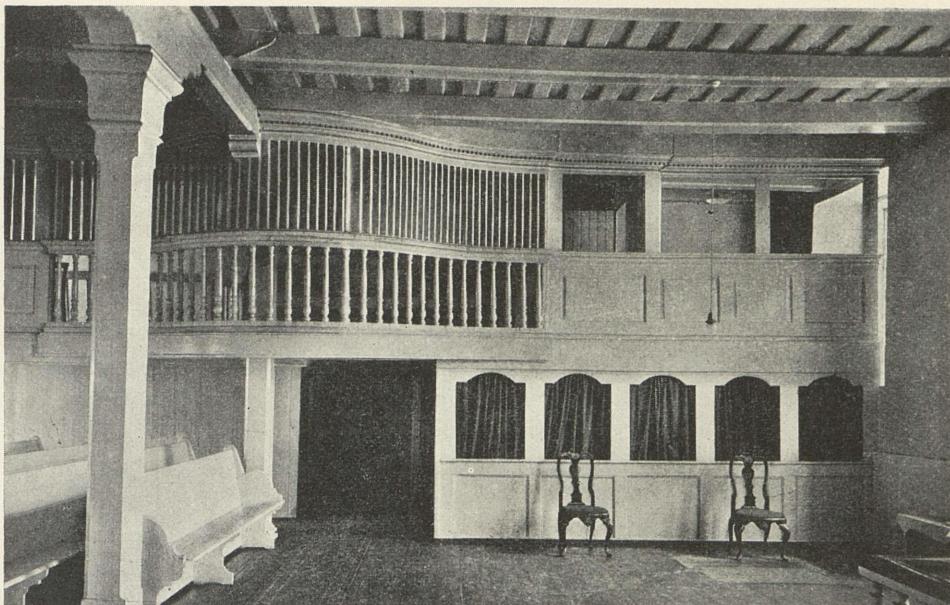
Her stod man, og som toppen på det hele kom at stiftsdireksjonens kraftige ledelse var forduftet — både Benzon og Hersleb var blitt flyttet til Kjøbenhavn, og alle samtidige beretninger tillegger dette en avgjørende betydning. Der er ingen som har kraft nok til å skjære igjennem vanskelighetene. Der drives forhandlinger om andre privilegier istedenfor det nektede monopol; bl. a. om tollforhøielse på spunnen tobakk, da man i Holland kan benytte billigere råtobakk, 2 rdl. billigere pr. 100 pund, men som ikke tåler å bli eksportert. Videre tenker man på å anlegge et sukkerraffineri, hvis man kunde få de nødvendige privilegier; men forhandlingene fører ikke frem, alt får flyte hen. Tugthusets kapital blir ikke engang satt ut på rente, bygningen gjøres ikke ferdig.

VIRKSOMHETEN BEGYNNER

I 1740 kommer det etter en kraftig mann i spissen for stiftet — generalmajor Otto Fredrik v. Rappe, som straks tar fatt på problemet Tugthuset. Så fort han kom «fornam een hver, at det var mit fuldkomne forsæt at sætte Tugthuset i stand». Han begynner å forhandle med interessentene og prosederer på den kontrakt de hadde inngått med den tidligere stiftsdireksjon, men interessentskapet fremholdt at det var gjort ifølge muntlig løfte om å få innvilget de omhandlede privilegier. Nu fremkommer det med et nytt forslag, og dets grådighet har ingen grenser. Interessentene vil ha sig overdratt hele Tugthusets kapital og dessuten ha en viss innflytelse over arbeidskraftens rekruttering. Derved vilde neppe hensikten med Tugthuset blitt opnådd.

Gavene til dette fra stiftets befolkning var gitt i det øiemed «at faae de friske betlere udrødet tieneste tiunde holdt under ave, til at beflitte sig paa flittighed og arbeide, unge børn opfødte til det almindelige beste; at faa de rette fattige desto bedre forpleyede, og endelig at hielpe og raade bod paa den store blandt fattige gamle og unge mennesker overhaand tagende vankundighed i deres christendom».

TUGTHUSET

Kirkens interiør, sannsynligvis av kapt. P. Hirsch.

Interessentene blir derfor høflig men bestemt satt på plass og trekker sig så definitivt tilbake. De finner at det ikke er rimelig «at nogle faae personer skulle ej allene opoffre deris tid som det ringeste, men end og befrygtelig eendeel af deris velfærd som det betydeligste for at tiene det almindelige beste».

Rappe er dog ikke den mann som gir op. Da det ikke går på annen måte må Tugthuset for egen regning sette igang de nødvendige manufakturer, men det er klart at dette ikke kan gå uten at huset sikres en del faste inntekter. Dette blir så bevilget etterhvert, som f. eks. en kollektbøsse i alle stiftets kirker, visse inntekter av bøter og konfiskerte varer — det mest betydningsfulle var dog 1 pct. arveskatt innen stiftet som innbragte ca. 1500 rdr. om året.

Stadig underhandler Rappe om alt vedkommende manufakturplante med byens kjøbmenn, d. v. s. de 12 menn. Da det imidlertid blir nokså innviklet og omstendelig med alle 12, utsees det blandt disse en komité på 6 til å behandle saken.

Allerede sommeren 1740, før der er inntatt nogen lemmer, begynner man et garveri i gården ved hjelp av garver Demmin og under de 12 menns bestyrelse. Dette er tydelig kun i det håp å tjene penger.

Imens legges der planer. Det er de 12 menns sekretær, Hans Philip Borckenhoffer som er sjelen i arbeidet og visstnok den som ved siden av Rappe har æren av at det hele kom igang.

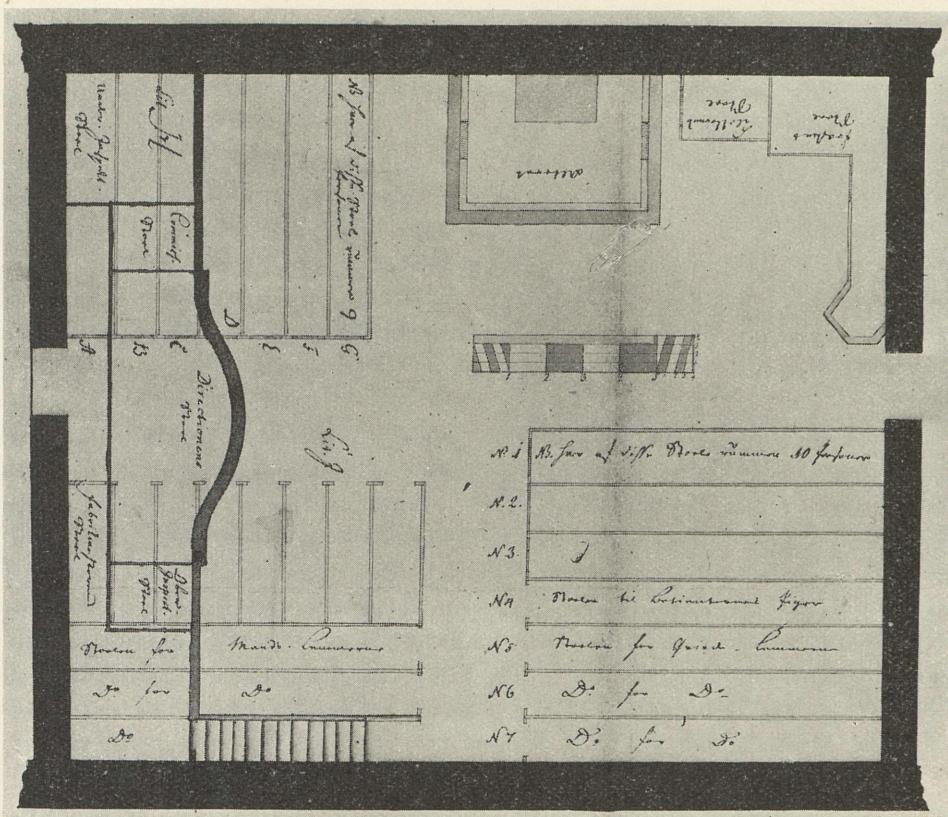
Dispositionen av lokalene er ikke så liketil. Borckenhoffer finner at ull- og linspinneriene samt veveriene, tobakksfabrikken og funksjonærenes boliger vil opta hele bygningen, skjønt han forutsetter at lemmene om nettene innlosjeres på loftet — altså er det ikke plass for det alt igangsatte garveri, hvis man da ikke vil bygge nok en bygning. De 12 menn er endel uenige. De vil gjerne bevare det av dem igangsatte garveri, men medgir at hvis man ikke kan gå til oppførelse av en ordentlig magasinbygning, må man leie en sjøbod til opbevaring av råstoffene og de ferdige produkter. Å opsette en fjelbod er spilte penger. Dessuten vil de at der i sin tid skal opsettes et særskilt hus for «Daarekisten» «paa det at de avsindige kand være befriede fra den tummel», som de mange mennesker i Tugthuset fører med sig. «Daarekisten» hadde fått et par værelser i første etasje i nordfløien.

Stiftsdireksjonen går tydelig ikke med på å innlosjere lemmene på loftet. De 12 hadde også medgitt at tross innredning og opvarming kunde ikke gamle og svake legges der.

Der blir innrettet barakker i annen etasje i hver av fløiene, i den nordre for kvinner, i den søndre for menn. Dessuten besluttet man å sette igang et farveri. Man var derfor allerede sommeren 1741 nødt til å oppføre en stor bindingsverksbygning i to etasjer innerst i gården. Den oppførtes av en tømmermann med det klingende navn Mogens Thoresen. Videre overtok man en lav tømmerbygning som Gabriel Betzman hadde oppført ved siden av, sannsynligvis for innlosjering av de fra landet komne arbeidere. Allikevel er det ikke tale om å få plass til bolig for institusjonens chef, overinspektøren, hvilken stilling Borckenhoffer naturlig glir inn i.

Det blev ivrig diskutert hvorfra man skulle anskaffe lemmenes sengeutstyr, hvad som kunde skaffes tilveie i byen, på Grunsets marked, fra Børnehuset i Kjøbenhavn, fra Aalborg og Flensburg.

TUGTHUSET

Plan av tukthuskirken fra 1793, sannsynlig tegnet av kapt. P. Hirsch. Lemmene er plassert på benkene i øst, de øvrige blir å utleie til borgerskapet.

Anskaffelse av apparater til tekstilfabrikken utbydes på lisitasjon. Der er 12 vevstoler som koster 3 rdr. pr. stk. Videre skal der være 10 hasper — de koster 2 ort og 16 sk., likeså 6 garnvinder, 8 spolkroner og 24 skamler, samt til sist 60 sengesteder. Claus Hauck og Anders Paaske er de eneste som er interessert for leveransen, verksmester Gotfried von Euton kontrollerer den.

Endelig er man i desember 1741 kommet så langt at man kan ta inn de første lemmene som er 30 stk. her fra byen. Så kommer etter-

T U G T H U S E T

hvert et svært innrykk av gamle og unge ute fra distriktet, og i 1744 er man oppe i langt over 200. En del må derfor losjere på loftet, hvilket gikk an i sommerhalvåret, men ved vinterens begynnelse blir man nødt til å sende en del tilbake.

I et kgl. reskript forordnes det «at ugidelige og rygesløse mandfolk som blir dømt til tugthus skal sættes paa Akershus. «De kan ikke blive tæmmede ved det slags arbeide som falder ved de paa Tugthuset indrettede manufacturer eller ved den straff, som dem kand der paa-lægges». På Akershus blev de satt til strengt arbeide, men Tugthuset måtte betale for deres underhold samt klær «saa at disse mennesker ved haard medfart kand blive tvungne til at forlade deres ugudelige levemaade».

Allikevel var belegget så stort — nær 200 — at stiftamtmannen mente der i kvinneavdelingen lå dobbelt så mange som det burde. Det «var saa lidet og engt, at endskønt 3 lemmer ligger i en seng saa er der dog bygget stillage til sengestæderne helt op til loftet». Når man tenker sig et værelse på et par og firty kvadratmeter, virker det helt uforståelig at der kunde innlosjeres innpå hundre mennesker. I mannsavdelingen måtte de friske ligge sammen med de syke, da der ikke fantes noget sykeværelse for menn. Der var mange syke, «thi store og langvarige sygdomme overfalde de fleste saa snart de ere indkomne».

Det tok en tid før manufakturene kom igang, Tobakksspinneriet sattes i sving i april 1742. I 1737 hadde byens på den tid eneste tobakksfabrikant Jacob Theiste tegnet sig for 30 lodder i interessentskapet, på betingelse av at han fikk ledelsen over tobaksspinneriet, og dette overtok 8 à 10 tobakkspresser for 100 rdr. stykket — betingelser som ansåes uantagelige. Imidlertid var man nødt til å avfinne sig med Theiste som man hadde fått til «at træcke sine tobacks-spinderier ind udi Tugthuset, hvorved Theiste ved hands folk som skal være kyndige og vel øvede, kunde tillære Tugthusets fornødne folk og arbeidere, og at hans reedskab og verktøy til Tugthusets nötte og brug kand employeres». Theiste hadde også gitt inngående skriftlige utredninger om hvordan en tobakksfabrikk skulde innredes og drives, hvor de beste råstoffer kunde kjøpes, hvor mange arbeidere han måtte ha ved

T U G T H U S E T

de forskjellige avdelinger, hvor meget arbeide der erfaringsmessig kunde ventes utført av de forskjellige arbeidere o. s. v.

Med sitt monopol i ryggen håpet denne fabrikk på stor avsetning, og det varte heller ikke lenge før man utvidet og bestilte to nye presser hos M. Mauritzsen i Holmestrand, da «Tugt-Huusets Tobacker tegner at faa god Aftræck, saa Fabriquen tænkes at bruges med større Force end hidindtil». Gleden blir imidlertid ikke lang.

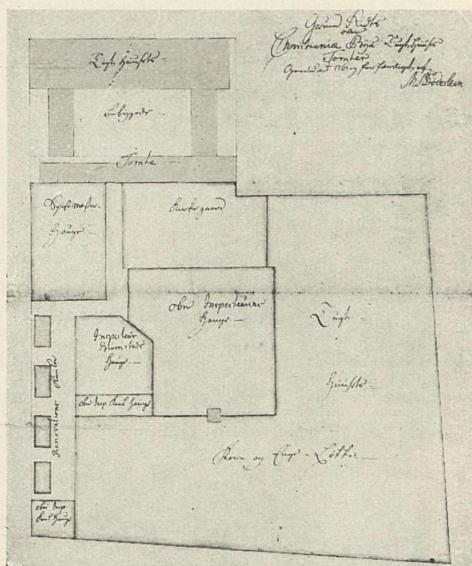
Tekstilfabrikken kom ikke igang før i slutten av 1742.

I ullvarefabrikken mener Borckenhoffer at der bør fabrikeres «allehaande groft og gement tøy som ryer til heste og andre dekener, samt til at betraahe gulve med, filter, tøyter, rasker, multum, kierstrier, stoffer, callemanker og sligt. Det kunde findes tienligt at knytte og væve strømper, nattrøier og huer».

I forberedelsene blev det snakket om å spinne og veve ull og lin, men i 1745 hører vi også at de arbeider med en slik oversjøisk vare som bomull. Først på denne tid hadde disse verksteder kommet i ordentlig gjenge, eller som det heter «drives med force», og det blev vevet på 18 vevstoler. Senere tilvirkedes også «gulvklæde av nødehaar».

Til byggearbeidet, utrustningen, lemmenes underhold, anskaffelse av maskiner og råvarer trengtes penger, mange penger, så Tugthuset måtte låne på alle kanter. Man må sannelig beundre Rappes vågemot. Produktene måtte ofte selges på lang kreditt, og for dette innestod de 12 menn. Allikevel hadde det inntil slutten av 1744 kontant innkommet 12 645 rdr. ved salg.

Salget foregikk ved regelmessig avholdte auksjoner, hvor det var

M. S. Døderleins opmåling av tukthuset fra 1769.
Situasjonsplan.

T U G T H U S E T

meningen at kjøbmennene skulde forsyne sin detaljhandel. Tøiene finner dog ingen avsetning her tross de ifølge stiftdireksjonen er «enten af ull eller bomull, hør eller blaar ei kan kommes bedre fra England eller Holland».

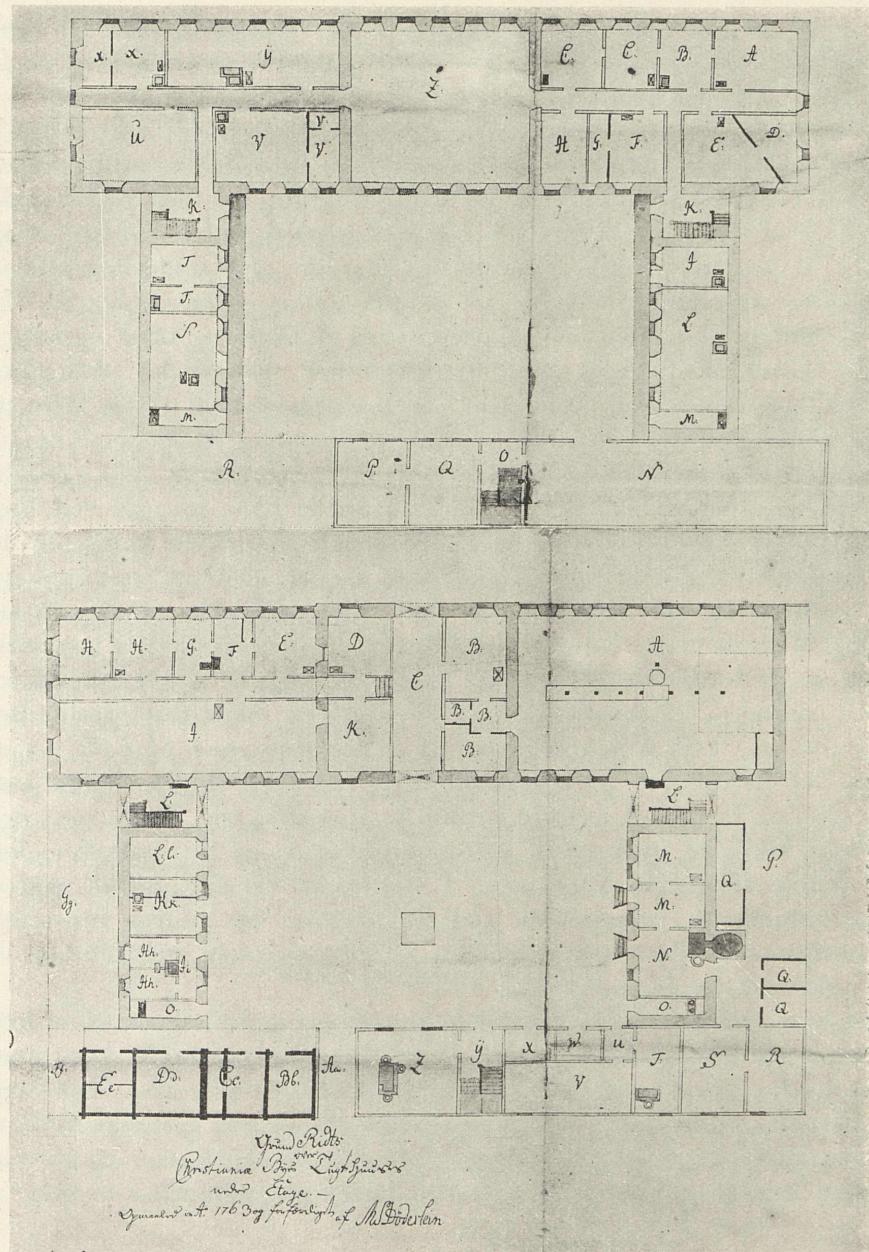
Tobakken blir også snart blokert av kjøbmennene, tross «Tugthusets tobak er lige god som den spundne hollandske».

Man sammenkalte byens kjøbmenn, tilbød dem 12 måneders kredit og en pris som lå langt under den hollandske tobakks. Hvis kjøbmennene vilde kjøpe all den tobakk som Tugthuset produserte skulde ikke en eneste matte bli solgt til andre enn dem, da man måtte medgi «at kjøbmandsstanden fornærmedes ved at tobacken salholdes til andre

Tekst til bildet næste side.

<i>A n n e n e t a s j e :</i>		<i>I.</i>	<i>Tobakkspinneriet.</i>
<i>A.</i>	<i>Kommisjonens sal.</i>	<i>K.</i>	<i>Værelse til tobakkspressen.</i>
<i>B.—I.</i>	<i>Overinspektørens bolig.</i>	<i>L. & L.</i>	<i>Kommunikasjonsporter til bakgårdene.</i>
<i>K. K. & O.</i>	<i>Forstuer.</i>	<i>M. & M.</i>	<i>Spisemesterens værelse.</i>
<i>L.</i>	<i>Mannsbarakker.</i>	<i>N.</i>	<i>—»— kjøkken.</i>
<i>M. & M.</i>	<i>«Loc Prin».</i>	<i>P. Q. Q. & R.</i>	<i>—»— bakgård og uthus.</i>
<i>N.</i>	<i>Husets «vedkammer».</i>	<i>O. O.</i>	<i>«Loc. Prin».</i>
<i>D.</i>	<i>Korn- og melbod.</i>	<i>S.</i>	<i>Tobakksmagasin.</i>
<i>Q.</i>	<i>Fisk- og saltbod.</i>	<i>T.</i>	<i>Vaskeriet.</i>
<i>R.</i>	<i>Funksjonærernes lofter.</i>	<i>U. & Y.</i>	<i>Forstuer.</i>
<i>S.</i>	<i>Kvinnebarakken.</i>	<i>V.</i>	<i>Rullebod.</i>
<i>T. & T.</i>	<i>Ullkjemmerens bolig.</i>	<i>W.</i>	<i>Redskapsbod.</i>
<i>U.</i>	<i>Twinnemølle.</i>	<i>X.</i>	<i>Brandsprøiter.</i>
<i>V & V.</i>	<i>Ullfabrikkmesterens bolig.</i>	<i>Z.</i>	<i>Farveri.</i>
<i>X. & V.</i>	<i>Klokkerens bolig.</i>	<i>Aa.</i>	<i>Bakport.</i>
<i>Y.</i>	<i>Ullvarefabrikken.</i>	<i>Bb.</i>	<i>Overinspektørens stall.</i>
<i>Z.</i>	<i>Kirken.</i>	<i>Cc.</i>	<i>Forvaringsrum.</i>
<i>F ø r s t e e t a s j e :</i>		<i>Dd.</i>	<i>Brensel og kalk.</i>
<i>A.</i>	<i>Linnedveveriet.</i>	<i>Ee.</i>	<i>Prestens stall og fehus.</i>
<i>B.</i>	<i>Inspektør Biørnstad's bolig.</i>	<i>Ff.</i>	<i>Utgang til spisemesterens have.</i>
<i>C.</i>	<i>Hovedporten.</i>	<i>Gg.</i>	<i>Bakgård.</i>
<i>D.</i>	<i>Portnerens værelse.</i>	<i>Hh.</i>	<i>Dårekisten.</i>
<i>E & F.</i>	<i>Linnedveverens bolig.</i>	<i>Ii.</i>	<i>De sykes kjøkken.</i>
<i>G</i>	<i>Inspektør Biørnstad's kjøkken.</i>	<i>Kk.</i>	<i>Sykestue.</i>
<i>H. & H.</i>	<i>Tobakkspinnerens værelse.</i>	<i>Ll.</i>	<i>Inspektør Biørnstad's matbod.</i>

TUGTHUSET

M. S. Døderleins opmåling av tukthuset fra 1769. Plan av 1. og 2. etasje.

end dem, men det kan ikke hindres med mindre de selv vil kjøbe tobacken». Kjøbmennene vil allikevel ikke kjøpe, og man blev derfor nødt til å selge til bønder og andre usikre debitorer.

Våren 1744 utvirkes så kongelig tillatelse til at hvem som helst der kjøper Tugthusets varer kan videreselge dem i detalj. Samtidig foretas også ytterligere forholdsregler mot innsmugling av fremmed tobakk. Dette var et slag i ansiktet på byens kjøbmannsstand og forholdet var spent på forhånd, hvilket merkedes allerede ved underhandlingene med interessentskapet. Da tukthuskommisjonen, som skulde ha den øverste ledelsen og hvor kjøbmennene til å begynne med var sterkt representert, våren 1742 trådte i virksomhet, opstod det straks kontroverser med Borckenhoffer, som var Rappes protegé. I det hele tatt er det en kjent sak at Rappe tross sin utvilsomme dyktighet langt fra var nogen populær mann blandt borgerskapet. Våren 1745 sendtes en lang klage til kongen over Rappe angående hans forhold ved Tughuset. Tross det visstnok var nokså oplagt hvorfra den kom, var den dog anonym. Allikevel tar Rappe den meget alvorlig og gjendriver den omhyggelig på flere og 60 foliosider, underbygget av en stor mengde dokumenter. Kongen forordner da, at klageskriftet som uriktig og usannferdig skal besørges brent på byens torv av bøddelen.

Den omtalte tukthuskommisjon bestod av magistratspresidenten, stiftsprovsten, overinspektøren og til å begynne med også fire kjøbmenn, hvilket senere blev forandret til to. Den skulde holde møte hver uke, og foruten å avgjøre praktiske spørsmål ved Tugthusets drift var dens viktigste funksjon å bestemme hvor lenge de innkomne lemmene skulde forbli på Tughuset. I statuttene var det foreskrevet en meget summarisk prosessmåte ved løsgjengernes og andres innsettelse på tukthus, men de avsagte dommer sa ingenting om straffetiden, det blev tukthuskommisjonens sak.

Det blev arbeidet fra klokken 5 om morgen til klokken 8 om kvelden med en times middagshvil. Nattvakten avleverte om morgen lemmene fra barakkene og hadde ansvaret for at alle blev innestengt om aftenen. Klokken 7 holdtes det bønn. Dessuten var det hver onsdag to timers katekismuslesning for alle lemmene. Barna og de vankundige har to timers undervisning daglig. Rappe la stor vekt på

TUGTHUSET

denne undervisning og beklaget at skolelokalet var for litet. Lørdagene blev der ikke arbeidet om eftermiddagen, da blev ukens ferdige produkter innlevert og nye råvarer utlevert, verkstedene gjort rene, og lemmer som ikke hadde vært flittige nok avstraffet, likesom de «toe om sig» (vasket sig).

De får daglig utbetalt minst 4 sk. til å skaffe sig mat og drikke hos spisemesteren, som holdt til i den søndre fløis 1ste etasje. «Mindre kan de ikke have,» sier Rappe, og der er ikke 30 stykker som ved sitt arbeide fortjener

dette, da de fleste «all deres tid har gaaet ørkesløse, ere uvante til arbeide og kunde icke spinde een god traad». Senere fikk de mindre penger og hver en pel øl daglig samt et brød hver tredje dag. De fikk forresten ikke penger, men for øiemedet lagede merker. Denne forpleining drev spisemesteren som privat entreprise, og der var frem gjennem årene stadig krangel angående maten inntil Tugthuset i 1830 selv overtok bespisningen.

Overinspektørens lysthus

FABRIKKENES DRIFT

Hver fabrikk blev bestyrt av en fabrikkmester. Garveriet som var begynt som ren forretning hadde til å begynne med kun leiet hjelp, men i 1744 kom det «til den fuldkommenhed, at det fortsættes, istæden for sædvanlig der udi oplærte folk, af Tugthusets lemmer». Byens håndverkere var meget forbirret på denne konkurransen, og alt i 1748 fant man å måtte bortforpakte det til en garver for 40 rdr. årlig.

TUGTHUSET

Det blev nedlagt i 1759 da det tok for megen plass. Isteden kunde der nu innredes bolig for overinspektøren. Den blev henlagt til 2nen etasje i bygningens søndre del hvor anstaltens direktør bor den dag idag.

Tobakksfabrikken som skulde bære det hele gikk dog frem gjennem årene ikke så strålende.

Striden med handelsstanden, stadige tyverier av lemmene og uhell med råmaterialene førte til at lønnsomheten etterhvert gikk tilbake. Det synes som om Tugthusets monopol ikke lenge er blitt respektert, men at andre private tobakksfabrikker om nogen år ugenert er dukket frem i konkurransen med det. I 1753 ble derfor tobakksfabrikken bortforpaktet for en årlig avgift av 150 rdr. til rådmann Jens Jacobsen, Tiedemanns Tobakksfabrikks grunnlegger.

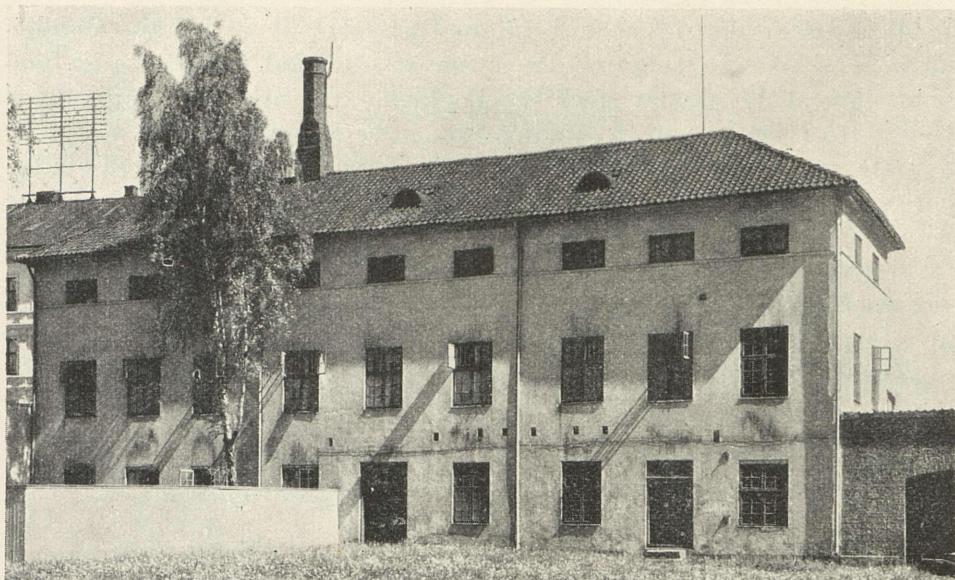
I kontrakten opregnes tobakksfabrikkens rum: Arbeidsstuen, persenkammeret, en liten kjeller til opbevaring av den ferdige tobakk, to mindre rum til lagring av tobakksbladene, loftsboder til tørring av de tobakksblader som blev avlet på den i 1746 anlagte tobakksplantasje ute på Tugthusets løkke og to værelser som mesteren bodde i. Alle utenlandske tobakksblader på lager overtok forpakteren etter innkjøpspris med tillegg av toll, frakt o. s. v. De norske blader ble taksert etter kvalitet, likeså lagrene av tobakkssaus, lakk og tobakkspapir.

Hvis forpakteren måtte ha flere arbeidere enn fastsatt i kontrakten (36) måtte han i daglønn betale 4 sk. til hver av de overskytende. Han pliktet uten innsigelse å motta de lemmene som blev overlatt ham, hvis de var friske og arbeidsdyktige, dog beholdt han sig at der ikke blev sendt ham nogen under 12 år og at halvparten skulde være menn. Blev nogen av tobakksfabrikkens arbeidere syke, pliktet forpakteren å forpleie og underholde dem de første to dagene. Varte sykdommen utover to dager overtok Tughuset igjen forpleiningen. Skulde så mange bli syke eller fraværende på en gang, at der ikke kunde skaffes ham full arbeidsstokk, hadde Tughuset å betale ham 4 sk. dagen for hver manglende arbeider.

Også tobakksplantasjen overtok Jens Jacobsen. I kontrakten heter det:

«Ald Jorden i Løcken bruger Hand til Tobacks Plantage, saafremt

TUGTHUSET

Farveriet, visstnok bygget i 1830 efter tegning av arkitekt Chr. H. Grosch.

Hand ved den skulde finde Reigning. Af Huusets U-reenlighed, som hidindtil er udført til Giødsling paa Tobacks Plantagen, er det ham tilladt at betiene sig til samme Brug.»

Han kunde dog bruke «den Halve Deel deraf til anden Sæd men den anden Halvdel skal bruges til Tobacks Plantage. Men til Hende som forestaaer Plantagen betaler Hand daglig 8 sk.».

Ethvert arbeide hvilte jo sørn- og helligdager. Men forpakteren pliktet også for disse dager å betale lemmene den reglementerte daglønn. Beholdt han nogen arbeidere et halvt år eller mere, skulde han yde han eller henne 1 rdr. til klær.

Jens Jacobsen — som da visstnok allerede i flere år må ha drevet sin egen tobakksfabrikk ved Akerselven — har nok snart fått føle at det bød på adskillige vanskeligheter å drive tobakksspinneri innenfor Tugthusets vegger.

To av «tobakksperserne» viste sig å være så medtatt at han ba om å få dem fjernet. Så er det lemmene som har en slem tilbøielighet til

TUGTHUSET

å bli syke «i det mindste i de to Dage som de nyde min Forpleining — — —» Dessuten er det så mange som skal forberedes til konfirmasjon, at det skaper store vanskeligheter for arbeidet i spinneriet. Heller ikke får han de 6 lemmer som etter kontrakten skulde stå til tjeneste som reserve. Han finner det også nokså generende til stadighet først å skulle lære op folk som ingenting kan, for så å måtte levere dem fra sig igjen. Heller ikke kan han få oppgave over for hvor lang tid hver enkelt er innsatt på anstalten, så han kan ta hensyn til det ved oplæringen. Det lykkes ham dog å få orden i sakene, og han holdt ut i forpakningen helt til 1767.¹

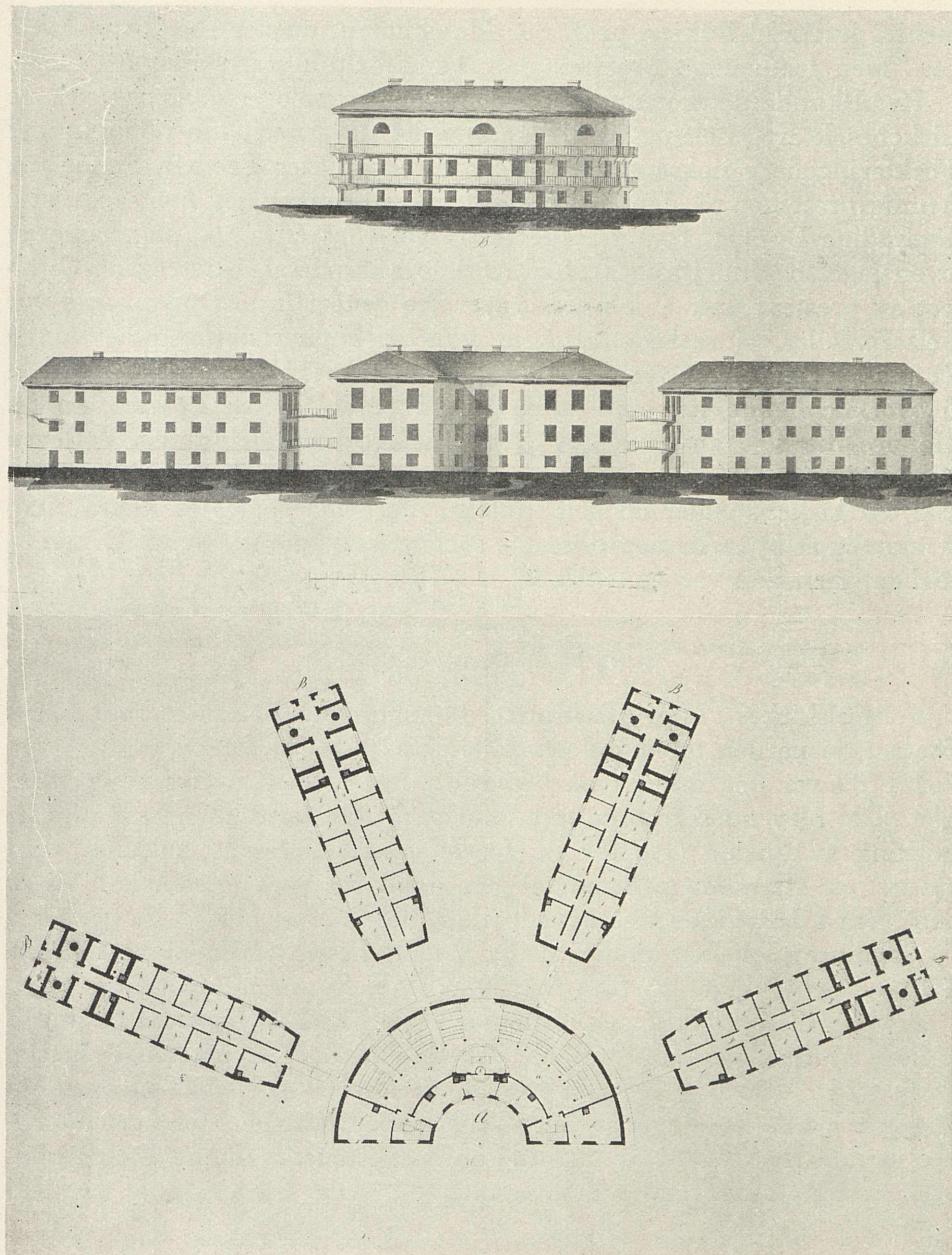
Tobakksspinnet, som i 1778 var blitt utvidet med en kardus-tobakks- og snusfabrikk, blev dog hele tiden fremover stadig bortforpaktet, men nedlas 1791. Maskinene solgtes på auksjon.

KIRKEN

Tukthuskirken — dette vakre rum med fem høie vinduer til gaten og fem til gården — blev oprinnelig innredet med Akershus slottskirkens kasserte renessanseinventar, som nu er helt forsvunnet. Når man kommer inn i kirken forbause man over det ytterst raffinerte arbeide. Galleriet på den nordre side byggedes i 1793, sannsynligvis etter tegning av ing.kapt. Patrochis Hirsch. I hvert fall var det ham som bygget galleriene langsefter de andre sidene i 1800, helt i stil med det tidligere. Det er forbausende at en tukthuskirke har fått et slikt flott utstyr, og enda mer forbauet blir man når man studerer protkollen over stolenes uteie. Man begynte nemlig ca. 1790 å leie ut stoler i kirken. Her finner man at alle societetens kvinnelige toppfigurer fra Christianiapatriciatets glansdager satt på rad og rekke, fra generalinne Wackenits, alle fruene Anker, både Bernts, Peders og Jesses fruer, den rike Maren Juel på Ljan og Hafslund, da gift med generalauditør Wessel. Videre fruene Collett, Claus Tullin etc. Familien Leuch var også representert, kammerherre Kaas disponerte en hel stol. En rekke av byens kjente borgerfamilier hadde dessuten sine stoler, som f. eks. Christian Magnus Falsen, Paul Thrane, byskriver

¹ Christian Gierloff: Tobakkens krønike s. 88 ff.

TUGTHUSET

Arkitekt Chr. H. Groschs forslag fra 1831 til nye bygninger ved Christiania Tugthus.

Arbin, justisråd Bukier, professor Maschmann, megler Lie, Even Steen etc., men madamene Brochmann, Thoms og Aalgaard gikk dit alene.

Hvad kunde det komme av at alle byens fruer og madamer ved sine kirkebesøk drog helt ut i Vaterland og det til og med inn i Tugthuset? Forklaringen er nokså liketil. Den feirede dikter Fredrik Smidt var nemlig prest her på denne tid, «den vakreste mann jeg har seet», sier Conradine Dunker, som forteller om hvorledes en kjent ung dame av byen laget besvimelsesscene for å bli ført inn i sakristiet og der hjulpet av presten. Der er bevart brever fra generalinne Oppen, som var helt fortvilet, ja rasende, over at hun og hennes datter ikke kunde få plass i kirken. Overinspektøren blir for å få fred tilsist nødt til å overlate henne sin egen stol til fortrengsel for sig og sin familie. Hennes iherdige anstrengelser fikk imidlertid sin belønning, datteren blev virkelig gift med den vakre presten. For Tugthuset blev denne rift om kirkens stoler en god inntekt. Man må si det er nokså eien-dommelig at byens honoratiores og societet slåss om plassene i fengselskirken, men den var motekirke.

SLUTTEN AV 1700-ÅRENE

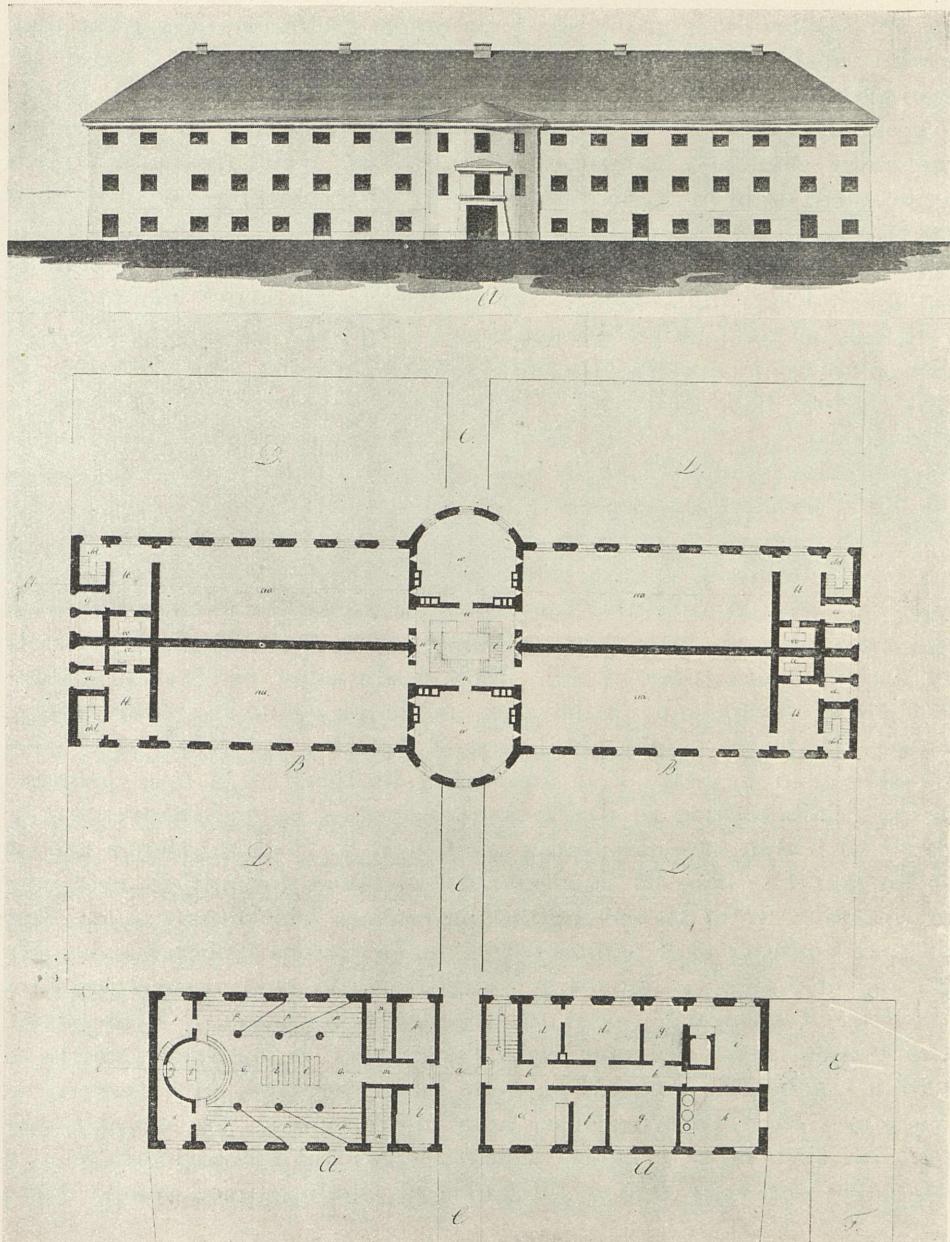
Fengselskirke? Men Tugthuset blev jo ikke betraktet som noget fengsel, jo på den tiden var det blitt det.

I 1789 var der foretatt en betydningsfull reform i straffelovgivningen. Det blev nu ikke bare tatt sikte på avstraffelse, men også på forbedring av tyvene, hvorfor de første gang dømtes til tukthus. Fra nu av var flertallet av lemmene her dømt for tyveri, men helt til så sent som i 1813 innsattes også løsgjengere.

Tugthuset arbeidet under stadig ytterst dårlig økonomi så alt forfalt — forbedringer var det ikke tale om å kunne gjennemføre.

I en fremstilling fra overinspektør Finne i 1787 får man et mørkt billede av tilstanden, gulver, tak, dører og vinduer trengte til en hastig forbedring. For ikke å snakke om hvor uhensiktsmessige lokalene nu begynte å bli. Han foreslo at bindingsverksbygningen som var forfallen skulde rives og en ny bygning opføres isteden. Denne skulde tømres, og inn- og utvendig beklæs med mur, da fakmur ikke var sik-

TUGTHUSET

Alternativt forslag av arkitekt Chr. H. Grosch fra 1831 til nye bygninger ved Christiania Tugthus.

ker for «Udbrud» og grunnmur for kostbar. Dette utvendig å klæ tømmerhus med en halvstens mur, har jo vært almindelig her i byen. At man også klædde veggene innvendig med mur har jeg aldri hørt. Denne bygning, hvis anvendelse han noe gjør rede for, skulde ha svalgang, da innvendig gang tok for megen plass. Denne svalgang skulde ligge i høide med fløibygningenes. Man tenkte altså helt å innebygge Tugthusgården med svalganger på tre sider. I 1790 diskuterte kommisjonen atter opførelse av en ny mellombygning, men først i 1796 erholt de tegninger dertil, utarbeidet av tømmermester Hartman. Kommisjonen vilde gjerne gjennemføre planen for å få adskilt de «i Ondskab forhærdede» og de mindre lastefulle lemmer.

Kancelliet hadde allerede i 1789 påbudt at der skulde foretas en klassifisering av lemmene, slik at rene forbrytere hverken skulde sove eller arbeide sammen med de andre. Da fabrikken gikk dårlig turde man ikke risikere Tugthusets vedlikeholdelse ved å sette det i gjeld.

I 1799 begynner man å slå stort på og innkjøper nabotomten av madam Didrichsens arvinger for 2000 rdr. Her skulde opføres et forbedringshus etter ordre av kancelliet. Tomten lå utmerket til for en slik innretning, da både dens og Tugthusets lemmer kunde betjene sig av samme spisemester. I juli 1800 besluttedes på brandinspektør Michelsens forlangende nedrivning av de på tomten stående trebygninger. De hadde nemlig alltid vært til stor fare for stiftelsen. I 1803 forsøker man forgjeves å få kaptein v. Rostbach til å lage tegninger og materialberegning til den tenkte tilbygning, og man henvender sig da til en i byen værende svensk arkitekt J. R. Pousett. Denne gjør så et forslag, ikke bare til Tugthusets utvidelse og forandring, men også til opførelse av et forbedringshus på madam Didrichsens tomt. Tegningene omfatter også plantegninger av Tugthusets daværende bygninger, og medfølges av en meget vidtløftig forklaring av overinspektør Hartwig. Tegningene sendes til bygningskommisjonen i Kjøbenhavn. Om fasaden heter det «den gode Smag byder at iagttagte Symetrie og Orden i udhvertes Anlæg», og dette vilde være nok til å forsvare at Tugthuset og Forbedringshuset kom under samme tak, om det ikke også var ønskelig av praktiske hensyn. Altså har forbedringshuset mot Storgaten vært tenkt som en tilbygning til Tugthuset med samme etasje-

TUGTHUSET

Fabrikken opført 1731, påbygd 1749 efter tegning av arkitekt Chr. H. Grosch.

høide og takhøide. Tilbygningen skulde bli litt større enn halvdelen av den gamle bygningen. Forbedringshusets og Tugthusets nye bakbygning tenktes også sammenbygget. Cellesystemet, som overinspektør Hartwig i sine tidlige forslag vilde ha gjennemført for de mindre forbrytere, har han her måttet fragå, da det ikke passet til de av kongen fastsatte grunnsetninger, hvilket foranlediget at de tidlige forslag blev ubrukelige.

Fra 1804 har vi en rystende beskrivelse fra etatsråd Pram over lemmenes barakker:

«Man var nu i færd med nogle nye inddelinger og indretninger i Tugthuusbygningen til større bekvemhed for manufacturanstalten. Der sporedes forresten orden og paapasselighed allevegne, og i det hele syntes alting passende til hensigten og intet væsentligt, saavidt jeg mærkede, at mangle undtagen fangernes sovested, som og var over al maade og forestilling græsslig. 130 menneskeskabninger (kunde

TUGTHUSET

være optil 200) indespærrede i to stalde, hvert kjøn for sig, men hver stald saa lav, saa indskrænket, saa lidet indrettet til luftens rensning, at da jeg kom der kl. over 1 om middagen, altsaa en 5 til 6 timer efter at fangerne var udslupne, og dørene satte viid aabne, mødtes jeg endda af en saadan stank, at jeg vilde troet det umulig for noget aandedragende væsen der at udholde fem minutter. Der var paa straaet en art af uldtæpper, men intet linned og selv af det uldne intet til omskiftning.

Inspecteuren klagede, at han hvor meget han end havde paatalt nødvendigheden af en total forandring heri, ikke havde været istand til at bevirke den. Dog haabede han nu alt og snart af den ogsaa her overalt som forhen i Trondhjem virksomme og aarvaagne stiftamt-mand.»

TUGTHUSETS MODERNISERING

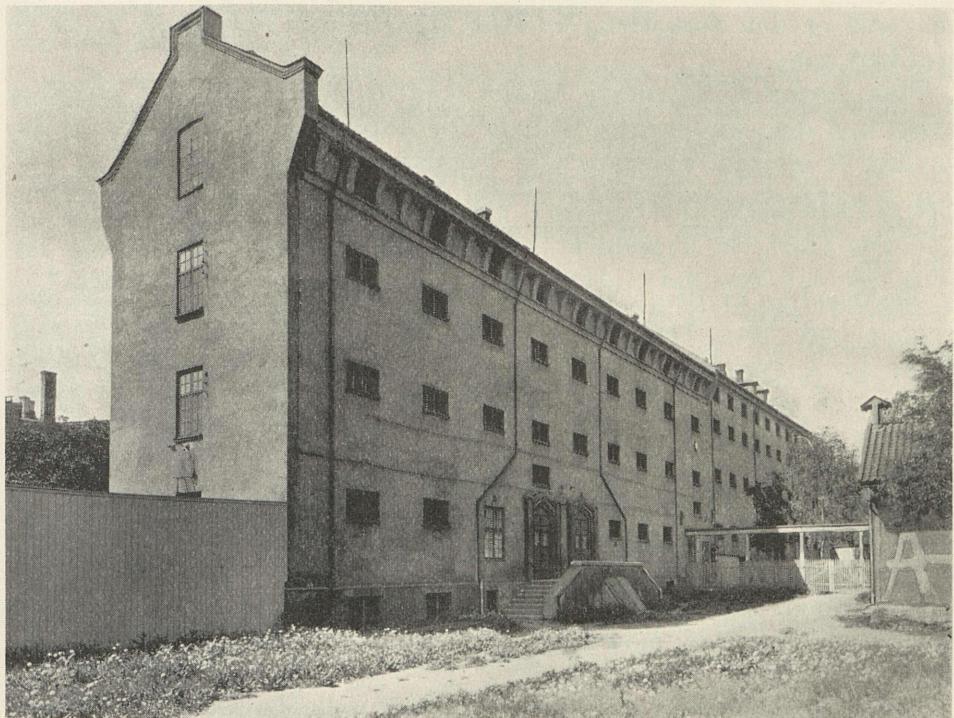
Først i 1820 skjer der en forandring her. Mannfolkene får sig nu overlatt begge de gamle barakker, og for kvinnene innredes et par ufysislige rum på loftet. Men som vi vil se tilfredsstiller allikevel ikke denne forandring samtidens minimumskrav.

Dette år overtok staten helt og holdent Tugthuset, og man begynte snart for alvor å diskutere en modernisering.

Lokalitetene blev jo alt da de var nye karakterisert som helt util-strekkelige, og lemmenes antall hadde senere såmenn ikke minsket, tvert om. Nu var bygningen snart 90 år og utviklingen hadde på ingen måte stått stille i denne tid — især hadde i begynnelsen av 1800 feng-selsvesenet ute i Europa gått meget sterkt frem.

I 1825 nedsattes en kommisjon til å undersøke Tugthuset. Av dens innberetning fremgår det klart hvor elendig det var her nu — ja slave-riet på Akershus var nesten et eldorado ved siden av Tugthuset. På slaveriet var det ikke sjetteparten så megen sykdom og ikke tiendedeparten så megen dødelighet, her tar man sogar hensyn til fangenes moralske forbedring, hvilket man på Tugthuset ikke gjør sig de ringeste forhåpninger om. Der «mangler alle en vel indrettet Fange-boligs væsentlige egenskaber». Ingen fange forlater dette fengsel forbedret, men ødelagt både på sjel og legeme.

TUGTHUSET

Cellebygningen, tidligere to frittstående bygninger, til høire den vestre fra 1844, til venstre den østre fra 1846 byggede av arkitekt Chr. H. Grosch.

Efter å ha sittet her en tid fikk fangene et grått og gustent utseende, men så var fangelosjiene også bare femtedelen av hvad kommisjonen anså burde være minimum. Pr. fange er der kun et volum på 3 m^3 istedenfor 15 m^3 . To fanger ligger i samme seng og disse står ovenpå hverandre. Ventilasjonsanordningen er helt feilaktig, den er kun til avtrekk, ikke for tilførsel av ren luft. Arbeidslokalene er også for trange — i et hvor 40 kvinner spinner er det kun noget over 6 m^3 volum på hver.

Med de metertykke vegger og relativt lave etasjehøider er der dårlige lysforhold. I det store veveriet under overinspektørens bolig er det midt i lokalet tusmørke også ved høilys dag. Kommisjonen synes

det også er helt forkastelig at disse fangelokaler ligger rett ut til en trafikert gate.

Man finner at de snevre lokaler som de 208 fanger har avstikker svært mot det som benyttes til bolig for institusjonens ni funksjonærer, hvilket er omrent halvparten av bygningene. Overinspektøren f. eks. har 6 værelser, kontor, pikeværelse, drengestue, kjøkken, bryggerhus, kjeller, stall, fehus, småkreaturhus, vognrum, brenselhus og havehus etc.

Beskrivelsen av den s. k. tyvekjeller, og det så sent som i 1821 innrettede bad, høres rent uhyggelig ut. Den førstnevnte, hvor fangene sattes for å avstraffes, er et helt mørkt avlukke, innrettet i kjelleren under den nordre fløy, adskillige fot under jorden. Der er så fuktig at både vegger og gulv alltid er våte, og undertiden drypper det av vann, ja av og til er sogar halmen som fangene ligger på fuktig.

Badet er i en avsidesliggende fjøs- og stallbygning. Veggene er så åpne at man flere steder kan sette fingeren mellom bordene, ingen ovn, intet vindu. Badekaret er et i jorden nedgravet elliptisk trekar som ikke kan tømmes da avløpet sitter et stykke over bunnen. Karets vegger er overgrodd med mugg på grunn av grunnens fuktighet, og der er *kun tilløp av kaldt vann*.

Nogen klassifisering av fangene er helt u gjennemførlig, bygningen kan i det hele tatt ikke moderniseres, det vilde bety hel ombygning.

Det resulterte i at overinspektøren blev avskjediget og på grunn av misligheter trukket til ansvar.

Store forbedringer blir nu foretatt, især med hensyn til manufakturene som også har vært drevet på en miserabel måte. I 1822—25 hadde den årlige produksjonsverdi vært nede under 2000 spd., men kom senere op i 30 à 35 000 spd. Allerede 1828 kunde en ny kommisjon angående arbeidsforholdene si «hvor meget Stiftelsen i saa henseende paa nogle faa aar har gaat fremad, er altfor bekjendt til at vi skulde behøve at gjentage det».

Savnet av et farveri var meget stort, det var nemlig nedlagt for en menneskealder siden. I 1790-årene lå man i underhandlinger om å modernisere et til farveriet knyttet apparaturverksted etc. Overinspektøren og fabrikkmesteren skulde reise til Eidsvoll for å studere Car-

sten Ankers klædesvalkeri, men resultatet blev at man solgte hele farveriet til Anker.

Alle var enige om at en forandring måtte skje, men hvorledes? Regjeringen lar undersøke om den av staten drevne ullvarefabrikk kunde overtas av Tugthuset som så skulle flyttes til Kongsberg. Efter meget grundige undersøkelser viser dette sig ikke tilrådelig, og man beslutter isteden å utvide Kristiania Tugthus samt flytte maskineriet fra Kongsberg ullvarefabrikk som skal nedlegges, til Tugthuset.

Så fort denne sak var avgjort (mars 1830), gikk man i april i gang med å bygge et farveri. Bygningen, som skulle inneholde to etasjer, oppførtes på tomtens nord-vestre hjørne. Man vilde ha farveriet så langt bort som mulig på grunn av ildsfaren ved den sterke varmen, og så skulle det ikke ligge i veien for eventuelle utvidelser som var under planleggelse. Forholdene ble imens så helt fortvilte at overinspektør Gløersen på eget ansvar lar bygningen påmures ennu en etasje, da han på grunn av fangeantallets fryktelige økning ikke så sin arme råd til vinteren og derfor måtte innkvartere dem provisorisk i denne nye bygning, enda den ligger utenfor det egentlige fengsel. Tegningene var utarbeidet av byggmester Voss, men jeg anser det sannsynlig at stadskonduktør Grosch har hatt en finger med i spillet.

Den pent avveide fasade er ved en svakt fremskytende midtresalit delt i tre like store partier med tre vindusaksler i hvert. Bygningen krones av et lavt valmtak.

Farveribygningen var kun et lite preludium til det som skulle komme. Den hjalp nesten ikke det spor på Tugthusets store plassmangel. Samme dag som Gløersen anmelder til stadskonduktør Grosch at man var begynt med farveriet, sender han ham nok et brev, hvori han nevner at man snarest mulig ønsker å få utført planer til de påtenkte nye bygninger og ber Grosch påta sig dette arbeide.

Det blev foretatt en meget grundig utredning i anledning den påtenkte utvidelse, det var jo den første virkelige fengselsbygning som skulle bygges i landet. Grosch gjorde en rekke projekter. Jeg har i en loftskrok funnet to fullstendige sett tegninger. Det ene er et fengsel etter strålesytemet, som siden kom til anvendelse ved Bodsfengslet.

Planen er tatt direkte etter den engelske arkitekt Buller, men arkitekturen er Grosch's.

Om strålebygningsforslaget er det mest interessante, som det første forslag til fengselsbygning etter moderne europeiske prinsipper, er det annet forslag rent arkitektonisk å foretrekke.

Tegningene gjelder her to frittstående bygninger. Begge er lagt parallelt med den gamle bygning mot Storgaten, som de også har felles akser med. Nærmest Tugthuset ligger en mindre for kirke og administrasjon. Dens fasader er uinteressante. Men om denne bygning ikke er god, så er den andre store som ligger bak så meget bedre. Her har Grosch laget en bygning som uten risiko kunde ha stått sammen med det gamle Tugthuset, samme tunge, sikre form og samme monumentale, enkle alvor.

Ved planen kjenner man til en viss grad igjen centralbygningen, ja det virker nesten som de fire «strålene» er slått sammen til to og helt sammenbygget med en innskrumpet «centralbygning» eller midtparti, hvis karakter av centralbygning fremheves ved at det på begge sider har en cirkelformet «utbygning». For første gang finner vi at der er ofret noget på utsmykningen av Tugthusets fasader. Gjennemkjørselen er nemlig markert ved en enkel, meget stor portal.

Fangeantallet ved Tugthuset steg ytterligere (våren 1831 var det oppe i 232), så kommisjonen satte alt inn på å få igang utvidelsen, og endelig blir den også besluttet ved kgl. resolusjon av 25 juli. Den bygning som utførtes, er en sterkt redusert omarbeidelse av det annet nettop omtalte forslag. Først er den minste bygning helt sløifet, og dernest er flateinnholdet på den største redusert til tre femtedeler, mens høyden er øket med en etasje. Den vesentlige forandring innvendig er, at man etter har gått fra cellesystemet (det er nu 35 år siden det første gang blev foreslått), så fangene får fremdeles sove i barakker. Videre har Grosch's forslag om opvarmning ved varmluftsystem blitt sløifet, man nøyet sig med de gamle jernovner. For fasaden har forandringen ikke vært så heldig, men hvordan den helt har sett ut vet vi ikke, da den senere blev påbygget. Grosch fikk i 1849 selv anledning til å bygge på den. Men nu arbeider han i en annen stilart. I 1831 hersket ennu empiren streng og nøktern. Nu gir arkitekten

T U G T H U S E T

rotunden en tårlignende karakter med en kraftig konsollgesims, helt i nyromantikkens ånd. Ett er sikkert, at den brutale portal har vunnet på denne ytterligere fremhevning av midpartiet.

Denne bygning som nu går under navn av «fabrikken», blev tatt i bruk til de mannlige fanger, mens de kvinnelige fortsatt fikk plass i det gamle Tugthus.

Neste byggearbeide var ikke noget fengsel, men en utsalgsbod på madam Didrichsens tomt mot Storgaten, som blev bygget av Grosch i 1844. Det er en liten enetasjes pusset murbygning i nyromantisk stil, som inntil for ganske nylig hadde høie rundbuede vinduer. Samme år byggedes også like overfor farveriet en smal treetasjes bygning, den såkalte «østre cellebygning». I dennes forlengelse, dog med nogen få meters mellemrum (nu sammenbygget) opførtes 1846 den like smale «vestre cellebygning», i fire etasjer. Denne er ganske morsom, med sin overdrevet kraftige taklist, der dominerer det hele.

I midten av 1800-årene blev tomta utvidet et par ganger, og her blev der drevet et stenhuggeri. Den store gråstensmur rundt hele området blev opført i midten av 1860-årene som erstatning for et gammelt tolv fot høit plankeverk.

I begynnelsen av 1880-årene skjer den mest betydningsfulle reform i anstaltens historie, idet det overgår til kun å være kvindefengsel.

Om nogen få år vil det hele være jevnet med jorden, og det kommer til å medføre en enorm forandring i Vaterland.

Arno Berg.

